

НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ГОЛОДОМОРОМ 1932 – 1933 рр.: ЗЛОЧИННІ ЗАКОНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Іванов С.Ю.,

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ,
кандидат історичних наук, доцент.
<https://orcid.org/0000-0003-0166-9016>*

Іванов С. Ю. Нищення українського села голодомором 1932 – 1933 рр.: злочинні закони радянської влади.

У статті розглянуто та проаналізовано низку найважливіших нормативно-правових актів, які були ухвалені союзним та республіканським керівництвом більшовицької партії упродовж 1932 – 1933 рр. Зроблена спроба продемонструвати їх злочину та антигуманну сутність на прикладі репресивних дій проти українського селянства. Визначено, що одним з ключових механізмів втілення цього злочину проти українського селянства, стало встановлення надмірних розмірів хлібозаготівель, які передбачали планове вилучення зерна у селян на користь держави. Показано, що за своєю суттю хлібозаготівлі не лише давали можливість поповнити запас хліба для продажу за кордон, але були зручним і вигідним для держави способом розправи з непокірним українським селянством. З'ясовано, що під прикриттям проведення хлібозаготівель, боротьбою зі спекуляцією, розкраданням державного майна і шкідництвом уряд видавав закони, що фактично легітимізували знищення українського селянства. Проведено ґрунтовний аналіз низки нормативно-правових актів, які були ухвалені радянською владою впродовж досліджуваного періоду та дозволяють підтвердити тезу про штучний характер голодомору, а це у свою чергу є надзвичайно важливим та актуальним завданням в умовах сучасної історико-правової науки заради збереження історичної пам'яті українців. Доведено, що правовий нігілізм сталінської тоталітарної диктатури, уособленням якого у концентрованій формі стали антиселянські закони 1932 – 1933 рр. переконливо доводять, що Голодомор став одним з наймасштабніших злочинів проти людяності у сучасній історії людства, який за всіма критеріями можна кваліфікувати як геноцид проти українців як нації та селян як класу. Особливу увагу приділено злочинним діям радянського керівництва під час проведення насильницької колективізації селянських господарств та хлібозаготівельних компаній, а також політики ліквідації куркульства як класу. Продемонстровано, що головна мета насильницької колективізації полягала в тому, щоб створювати колгоспи замість окремих селянських господарств, це в свою чергу сприяло б швидкому втіленню планів хлібозаготівель.

Ключові слова: голодомор, хлібозаготівлі, колективізація, селяни, куркулі, геноцид, закон, злочин.

Ivanov S. Yu. The destruction of the ukrainian village by the holodomor of 1932-1933: criminal laws of the soviet authority.

The article considers and analyzes a number of important legal acts adopted by the Union and Republican leadership of the Bolshevik Party during 1932 - 1933. It was made an attempt to demonstrate their crime and inhumane nature on the example of repressive actions against the Ukrainian peasantry. It was determined that one of the keys implementation mechanisms of this crime against the Ukrainian peasantry was the establishment of excessive grain supplies, which provided for the planned grain seizure from the peasants to the state's favour. It is shown that essentially the grain procurement provided not only an opportunity to replenish the stock of bread for sale abroad, but was a convenient and profitable state's way to deal with the rebellious Ukrainian peasantry. It was found that under the guise of grain procurement, fighting against speculation, embezzlement, and sabotage, the government issued laws that effectively legitimized the extermination of the

Ukrainian peasantry. A thorough analysis of a number of regulations adopted by the Soviet authorities during the study period and confirm the thesis of the artificial nature of the Holodomor, which in turn is an extremely important and urgent task in modern historical and legal science to preserve historical memory ukrainians. It has been proved that the legal nihilism of Stalin's totalitarian dictatorship, embodied in a concentrated form by the anti-peasant laws of 1932-1933, convincingly proves that the Holodomor became one of the largest crimes against humanity in modern human history, that can be qualified as genocide against Ukrainians as a nation and peasants as a class by all criteria. Particular attention is paid to the criminal actions of the Soviet leadership during the forced collectivization of peasant farms and grain companies, as well as the policy of eliminating the kulaks as a class. It has been shown that the main goal of forced collectivization was to create collective farms instead of individual peasant farms, which in turn would facilitate the rapid implementation of grain procurement plans.

Key words: famine, grain procurement, collectivization, peasants, kulaks, genocide, law, crime.

Постановка проблеми. Кожного листопаду, вже протягом багатьох років, Україна та інші країни світу згадують жертв Голодомору 1932 – 1933 рр., що став однією з найтрагічніших сторінок у історії нашого народу. Цього року минає вже 87 років з дня трагічних подій, які залишили невиліковні рани у серцях українців. Давно вже не є таємницею, що Голодомор мав штучний характер. До нього призвели планомірні дії тодішньої влади, яка несе повну відповідальність за організацію цього злочину. Це доводить аналіз низки нормативно-правових актів, які були ухвалені загально радянським та республіканським керівництвом більшовицької партії протягом 1932 – 1933 рр. Викриття їх злочинної, антигуманної сутності є надзвичайно важливим та актуальним завданням сучасної історико-правової науки заради збереження історичної пам'яті українців.

Аналіз останніх публікацій з проблематики. Різні аспекти пов'язані з організацією Голодомору 1932 – 1933 рр. неодноразово перебували у центрі уваги істориків, соціологів, психологів, юристів та представників інших наукових фахів. Одним з перших цю проблему у сучасній українській історіографії підняв С. Кульчицький у своїй монографії «Ціна великого перелому». Саме на її сторінках було чи не вперше відкрито висловлено думку про те, що «голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно» [1, с. 129]. Подальший розвиток дана тема отримала у працях Г. Касьянова, Ю. Шаповала В. Марочко, О. Веселової, А. Портнова та інших. Вагомим здобутком у цій сфері стала публікація у 2003 р. фундаментальної колективної праці Інституту історії України НАН України «Голод 1932 – 1933 років: причини та наслідки», яка акумулювала у собі більшість попередніх здобутків з дослідження Голодомору [2]. Однією з останніх робіт, присвячених даній проблемі стала англійська публікація вже згаданого патріарха української історичної науки С. Кульчицького «The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor», яку було видано у Канаді у 2018 р. [3]. Серед закордонних дослідників Голодомору слід відзначити внесок таких авторів, як Р. Конквест, Дж. Мейс, Т. Снейдер. Втім, на наш погляд, до останнього часу, вивчення Голодомору як геноциду українського народу залишалося прерогативою класичних істориків, тоді як, виконаних у міждисциплінарному ключі, історико-правових робіт все ще бракує.

З огляду на зазначене вище, **метою** даної роботи є аналіз злочинних законів радянської влади, які використовувалися більшовицьким режимом задля легітимації своїх репресивних дій проти українського селянства та є одним з головних доказів спланованості Голодомору 1932 – 1933 рр.

Виклад основних результатів. Основним механізмом здійснення цього злочину проти українського селянства, стало встановлення надмірних розмірів хлібозаготівель, які передбачали планове вилучення зерна у селян на користь держави [4, с. 116]. Примусові суцільні хлібозаготівлі сталінський уряд почав використовувати, ще з 1927 – 1928 рр. За своєю суттю хлібозаготівлі не лише давали можливість поповнити запас хліба для продажу за кордон, але були зручним і вигідним для держави способом розправи з непокірним українським селянством.

Радянський диктатор Й. Сталін неодноразово виявляв стурбованість тим, що Україна – це найбільш слабка ланка радянської системи. Треба сказати, що «батько народів» таки мав рацію. Український селянин, на відміну від російського, мав яскраво виражене почуття господаря, який звик жити за умов приватної, а не общинної власності. Саме тому, перехід до насильницької колективізації став катастрофічним для продуктивності аграрного сектору.

Головна мета насильницької колективізації полягала в тому, щоб створювати колгоспи замість окремих селянських господарств, це в свою чергу сприяло б швидкому втіленню планів хлібозаготівель.

Слід відзначити, що ніхто із прихильників ідеї насильницької колективізації навіть не замислювався над тими фатальними наслідками, які в подальшому матиме цей процес для українського селянства. Масове розкуркулення позбавило селян засобів існування, призвело до масової безпритульності, в тому числі і «куркульських дітей» та голодомору.

З метою успішного втілення насильницької колективізації радянська влада створила величезний комплекс репресивно-каральних заходів, які застосовувалися по відношенню до українського селянства. Лише протягом 1930 р. регулярними загонами Червоної армії та підрозділами ГПУ на теренах республіки було придушено кілька десятків селянських повстань. Здебільшого у селян конфіскували майно, проводили арешти, за більш активний супротив владі передбачався розстріл.

Вже у 1930 р. радянські спецслужби мали інформацію щодо випадків людоїдства в селах Поволжя і в Україні. Саме тоді й з'явилися закони, які були спрямовані на максимальне послаблення селянського опору злочинним діям влади. Наприклад такі, як постанова «Про заборону забою худоби». Малася на увазі та худоба, що перебувала у особистій власності селян. Наступного року з'явився ще один закон, із заборону селянину обпалювати, обсмалювати, переробляти свинячі туші для особистого споживання [5].

Треба зауважити, що проведення суцільної колективізації викликало істотне зменшення показників врожайності. Так, якщо у 1930 р. валовий збір зернових у республіці становив 23 млн. т, то у 1932 р. він ледь досяг 13 млн. т [6, с. 37]. За великим рахунком, навіть цього було б достатньо задля забезпечення внутрішніх потреб республіки, втім з Москви продовжували надходити непомірно великі плани хлібозаготівель. Харківський уряд навіть звертався у 1931 р. до союзного керівництва з проханням відкоригувати остаточні плани у бік їх зменшення. Партійна верхівка погодилася лише на мінімальні зміни, які істотно не вплинули на загальну ситуацію і вже наприкінці 1931 р. до УСРР прийшов голод.

Безумовно, що такі дії влади були незаконними по відношенню до селян тому, що вони не скоювали злочинів. Якщо упродовж 1930 – 1931 рр. у селян в основному конфіскували майно, виселяли за межі села, то вже у 1932 – 1933 рр. почастішали випадки розстрілів людей представниками влади. Варто зазначити, що серед жертв голодомору були не лише селяни, а й голови сільських рад та керівники колгоспів. Так наприклад, упродовж листопада 1932 р. органами ДПУ було заарештовано 340 голів колгоспів, 750 членів правління та 195 інших працівників [7, с. 124]. Будь-які спроби окремих представників місцевої влади протистояти директивам з центру завершувалися виключенням з партії та звинуваченнями у зраді або організації саботажу. Тільки протягом 1931 р. та першої половини 1932 р. у республіці було знято з займаних посад 80% секретарів райкомів [8, с. 30].

Доказом спланованості Голодомору можна вважати складання переліку українських сіл, які «не виконували плану хлібозаготівель» – унаслідок чого селяни зазнали жорстоких репресій. 7 серпня 1932 р. з ініціативи генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосифа Сталіна була прийнята спільна постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», відома в народі під назвою «Закон про п'ять колосків» [9].

Ця постанова визначала власність колгоспів (худобу, реманент, а головне – врожай) «священною і недоторканою», а людей, які намагалися привласнити хоч найменшу частинку – «ворогами народу». Покарання – розстріл із конфіскацією усього майна, а за пом'якшувальних обставин – позбавлення волі не менше, ніж на 10 років. Амністія для тих, кого було звинувачено за порушення, встановлених законом «норм», не передбачалася [9]. Натомість, його застосування надавало владі можливість репресувати будь-кого, хто намагався врятуватись від голодної смерті. Виключення не було зроблено навіть для дітей. Наприкінці літа 1933 року, через цей злочинний «закон», вже було репресовано 150 000 осіб [9].

У вересні 1932 р. було видано закон про «боротьбу зі спекуляцією». Його санкційна частина для тих селян, які намагалися уникнути голодної смерті для себе і своїх родин, будуть намагатися здійснити обмін домашнього скарбу на харчі у містах, передбачала відправку до таборів на термін від 5 до 10 років. Справа в тому, що легальної можливості купувати продукти їх позбавили ще у 1928 р., коли у містах було запроваджено карткову систему розподілу продовольства [2, с. 319]. Таким чином, творці даного «закону», цілком свідомо ставили селян у безвихідне становище.

22 жовтня 1932 р. з'явилося рішення Політбюро ЦК ВКП(б), яке передбачало створення Надзвичайних хлібозаготівельних комісій у тих регіонах, що вважалися хлібозаготівельною базою країни. В УСРР НХК очолював голова радянського уряду В. Молотов. Прибувши до України він одразу розпочинає здійснення репресій щодо колгоспного керівництва, партійних та радянських працівників. Влада публікує прізвиська директорів радгоспів, голів колгоспів та керівників процесу хлібозаготівлі, яких виключили з партії й віддавали до суду за невиконання плану.

Хлібозаготівельні комісії діяли надзвичайно брутально, часто, відбираючи останнє у селянських господарств. У цілому «Надзвичайна комісія» у період з листопада 1932 до січня 1933 рр. відібрала у селян приблизно 90 млн. пудів збіжжя. Переважно це вдавалося за рахунок того, що на території України по селах діяли спеціальні бригади з активістів, які отримували власний відсоток від кількості експропрійованого зерна і харчів [10, с. 32].

Республіканські партійні структури також брали безпосередню участь у організації Голодомору. Серед головних організаторів геноциду слід згадати генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіор, голову Раднаркому УСРР В. Чубаря, голову ВУЦВК Г. Петровського, командувача Українського військового округу І. Якіра, голову республіканського ДПУ С. Балицького тощо [1, с. 269]. На злочинній діяльності останнього зупинимось дещо докладніше.

Саме цьому діячеві належить авторство версії про те, що в УСРР має місце організований саботаж стосовно хлібозаготівель, що, у свою чергу, дало підстави стверджувати про існування контрреволюційного повстанського опору радянській владі з боку українських селян [11, с. 189]. Станом на 20 листопада 1932 р. в Україні вже було заарештовано 766 працівників сільськогосподарської галузі враховуючи і керівні ланки.

З метою замовчування фактів голоду 15 листопада 1932 р. радянська влада ухвалює рішення «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів» де мова йшла про те, щоб розвантажити великі міста від людей не пов'язаних з виробництвом і установами а також кримінальних, антигромадських й куркульських елементів [12, с. 104 – 105]. Таким чином, по-перше була встановлена єдина паспортна система; по-друге організовано апарат обліку та реєстрації населення, контроль виїзду та в'їзду.

Також у листопаді 1932 р. ЦК КП(б)У видав постанову «Про здійснення заходів щодо посилення хлібозаготівель». Згідно до неї, ті господарства, що не виконують плани хлібозаготівлі, мають сплачувати значні натуральні штрафи, або ризикують бути виселеними за межі власних районів чи областей. Зокрема, стосовно одноосібних селянських господарств, які не виконували встановленого плану встановлювався натуральний штраф по м'ясозаготівлям у розмірі 15-місячної норми і річної норми картоплі. При цьому ще потрібно було здавати хліб [13, с. 101]. Згідно постанови РНК УСРР від 24 листопада 1932 р. облвиконкоми, у разі невиконання одноосібним сектором встановлених планів, надавалося право вдвічі збільшувати розміри штрафів.

5 грудня 1932 р. С. Балицький видає «Оперативний наказ ДПУ УРСР № 1», відповідно до якого головним завданням для своїх підлеглих він вбачав нанесення рішучого удару по всім повстанським та контрреволюційним елементам, які зривають основні заходи радянської влади на селі [11, с. 189]. Тільки у листопаді 1932 – січні 1933 р. ДПУ УСРР здійснило ліквідацію 1208 «контрреволюційних» колгоспних груп, але це істотно не покращило ситуації з хлібозаготівлями.

Ще одним нормативно-правовим актом, що свідчить про штучний характер Голодомору, є постановова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» від 6 грудня 1932 р. Вона передбачала:

1. негайне припинення довозу товарів, цілковите припинення кооперативної і державної торгівлі на місці і виведення з відповідних кооперативних і державних крамниць усіх наявних товарів.
2. Цілковиту заборону колгоспної торгівлі як для колгоспників, так і одноосібників.
3. Припинення всілякого кредитування, паралельно з проведенням дотермінового стягнення кредитів або інших фінансових зобов'язань.
4. Перевірку та очищення кооперативів і державного апарату від всіляких чужих і ворожих елементів.
5. Перевірку та очищення колгоспів цих сіл, шляхом вилучення контрреволюційних елементів та організаторів зриву хлібозаготівель [14].

У республіці було припинено діяльність усіх закладів громадського харчування. Наприкінці 1932 р. вже близько 400 сіл потрапило на «чорні дошки». Приховування від влади навіть мізерної частки врожаю, який був конче необхідним для виживання родини, трактувалося як прояв цілеспрямованого саботажу хлібозаготівель та шкідництва радянській державі. До кінця 1932 р., тільки з Одещини та Чернігівщини до Сибіру було виселено понад 800 родин селян [15, с. 7 – 8].

Для контролю за селами, які потрапили на «чорні дошки» радянська влада направляла туди каральні загони. Вони їх оточували і вивозили звідти всі продовольчі продукти, а тих, хто чинив опір владі – заарештовували. Зазвичай на «чорні дошки» потрапляли села, які мали велике недовиконання планів

заготівель. Фактично цим селам загрожувало повне вимирання. Серед доведених до відчаю людей навіть траплялися випадки канібалізму. Так, лише упродовж весни 1933 р. лише у 16 районах Київської області було встановлено 123 випадки людоїдства і трупоїдства [16, с. 560]. Найвище партійне керівництво, представлене тоді С. Косіором, П. Постишевим та іншими вище згаданими особами, добре знало про трагедію українського села, але свідомо замовчувало всі факти пов'язані з Голодомором.

Зазначимо, що вперше термін «чорні дошки» було використано у постанові республіканського компартійного штабу від 18 листопада 1932 р., серед переліку інших «заходів з посилення хлібозаготівель», які застосовувалися для подолання «куркульського впливу» [17]. Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» від 20.11.1932 р.

13 лютого 1933 р. С. Балицький підписує наказ № 2 «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» у якому він доводив до відома підлеглих, що в Україні діє організація метою якої є здійснення збройного повстання та повалення радянської влади. Крім цього, підлеглим було поставлене завдання забезпечити весняну сівбу.

Каральні акції набули такого розмаху, що московська влада була змушена вдатися до перевіреної тактики, тобто перекласти провину за репресії на місцеве керівництво. 8 травня 1933 р. на місце була надіслана спеціальна інструкція у якій Сталін та Молотов засуджували масові арешти селян. Інструкція вимагала припинення масових переселень, але водночас дозволяла виселення ще 12 тис. господарств [8, с. 41].

Восени 1933-го почали карати вже за зриви осінньої посівної кампанії селян (сільради, колгоспи й одноосібників), плани посівів не виконувались через відсутність посівного матеріалу, який радянська влада повністю винесла. За постановою від 22 січня 1933 р. селянам, які шукали порятунку в інших місцевостях, було заборонено виїзд. 23 січня 1933 р. до всіх обкомів та облвиконкомів була надіслана додаткова директива, яка вимагала:

1. Терміново у кожному районі запровадити рішучі дії задля недопущення масового виїзду колгоспників.
2. Перевірити роботу вербувальників, які здійснюють вивіз робітників поза межі України та взяти її під цілковитий контроль.
3. Розгорнути всеохоплюючу роз'яснювальну роботу серед колгоспників та селян, які ведуть одноосібне господарство стосовно недопущення свавільних виїздів до інших районів. У випадку самовільного виїзду їх будуть арештовувати.
4. Припинити продаж квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень Районних виконавчих комітетів на право виїзду.
5. Надати відповідні дані про становище з масовим виїздом селян по вашій області станом на 24 січня 1933 р. [18, арк. 115 – 116].

Тих, хто порушував цей закон, заарештовували і повертали додому. У результаті селянам було перекрито останні шляхи до порятунку [19]. Пік Голодомору припав на весну – літо 1933 р., коли кількість голодуючих невпинно зростала. Натомість радянська влада цілком свідомо позбавила українських селян можливості врятуватися, перекривши кордони регулярними військами й частинами ОДПУ. Вимирали села, люди божеволіли від голоду. Наслідки були жахливими.

На сьогоднішній день точна кількість жертв Голодомору не встановлена. Історики приводять різні дані, що коливаються від 3 до 10 млн. чоловік. Згідно державній науково-демографічній експертизі проведеної у 2010 р., безпосередньо під час Голодомору померло майже 4 млн. осіб [20].

Висновки. Отже, під прикриттям проведення хлібозаготівель, боротьбою зі спекуляцією, розкраданням державного майна і шкідництвом уряд видавав закони, що фактично легітимізували знищення українського селянства. Селян позбавляли запасів їжі і штучно створювали умови несумісні з виживанням. Правовий нігілізм сталінської тоталітарної диктатури, уособленням якого у концентрованій формі стали антиселянські закони 1932 – 1933 рр. переконливо доводять, що Голодомор став одним з наймасштабніших злочинів проти людяності у сучасній історії людства, який за всіма ознаками і можна кваліфікувати як геноцид проти українців як нації та селян як класу.

¹ Див. «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

Список використаних джерел:

1. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». К.: Україна, 1991. 432 с.
2. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. 888 с.
3. Kulchytsky S. The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor / Translated from the Ukrainian by Ali Kinsella. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2018. 175 p.
4. Веселова О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ: Ін-т історії НАН України, 2000. 262 с.
5. Коркін С. Правове беззаконня. *Закон і бізнес*. 08.08 – 14.08.2009. URL: <https://zib.com.ua/ua/3018-pravove-bezzakonnya.html>
6. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932 – 1933 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34 – 48.
7. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. К.: Либідь, 1993. 280 с.
8. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Нью-Йорк: Сучасність, 1979. 256 с.
9. Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. URL: <http://www.adm-pl.gov.ua/photo/32-33/archiv/original/10.html>
10. Три голодомори в Україні в ХХ ст. : погляд із сьогодення. К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. 312 с.
11. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. К.: СтилоС, 2002. 468 с.
12. «Изменения паспортной системы носят принципиально важный характер». Как создавалась и развивалась паспортная система в стране. *Источник*. 1997. №6. С. 101 – 121.
13. Веселова О. Міжнародна науково-теоретична конференція «Голод - геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків». м. Київ, 1998 р. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 151 – 153.
14. Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/1075/17/>
15. Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні (по сторінках однієї забутої книги). *Історія України*. 2003. № 42. С. 1 – 10.
16. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів. Відп. ред.: Кульчицький С. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
17. Молодико В. «Чорні дошки». *«Зоря Полісся»*. 22 листопада 2013 р.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). *Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991)*. Оп. 16. Спр. 9.
19. Геноцид українського народу: Голодомор 1932-1933 рр. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php?1933-01>
20. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932 – 1933 роках. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>